

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ:
şifahi və yazılı ədəbiyyat

BAKİ – 2013

Zəkulla BAYRAMLI
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

F.KÖÇƏRLİNİN TƏDQIQATLARINDA AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI VƏ M.FÜZULİ YARADICILIĞI

İlk professional tənqidçi, müəllim-pedaqoq, ictimai xadim, mətnşünas və ədəbiyyat tarixçisi kimi tanıdığımız Firidun bəy Köçərlinin Azərbaycan xalqının tarixində xidmətləri misilsizdir. Özünü M.F.Axundovun davamçısı və ardıcılı saysa da, o, M.Fətəlidən fərqli olaraq, bu işlərlə peşəkarcasına məşğul olmuş, yəni maarif və mədəniyyətə xidmətdən başqa bir işi olmamışdır. Axundovun XIX yüzildə gördüyü işləri Köçərli yeni dövrdə davam etdirmiş, aydın zəkası, ensiklopedik savadı, tükənməz enerji və sarsılmaz vətən sevgisiylə bütün ətrafına işıq saçmışdır. Yaşayıb-yaratdığı dövrdə ədəbiyyat və mədəniyyət aləmində elə bir diqqətəlayiq hadisə olmamışdır ki, Firidun bəy həmin olaya vaxtında öz vicdanlı münasibətini bildirməmiş olsun.

F.Köçərli Azərbaycanda həm də professional ali təhsil sisteminin bünövrə daşını atan ilk maarifçilərimizdəndir. Qori müəllimlər seminariyası Azərbaycan bölməsinin Gürcüstandan Qazaxa köçürülməsi məhz onun adı ilə bağlıdır. Sonralar bu seminariyanı bitirmiş bir çox maarifçi yazar və ziyalıların ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizdəki misilsiz xidmətləri hamıya bəllidir. Bundan başqa, Firidun bəy tərcüməçilik sahəsində də qələm çalmış, Puşkin, Lermontov, Çexov və b. görkəmli rus şair və yazıçılarının əsərlərini Azərbaycan dilinə məharətlə çevirmişdir. Eyni zamanda, o, Azərbaycan dilindən rus dilinə də tərcümələr etmiş, Axundovun “Aldanmış kəvakib” povestini ilk dəfə rusdilli oxucuların diqqətinə çatdırmışdır.

Müasirləri ilə yazışmaları və onların Firidun bəyin sağlığında və yoxluğunda haqqında dediklərindən dövrünün tanınmış yazıçı və şairləri, eləcə də pedaqoq və ictimai xadimləri üzərində necə böyük nüfuz və təsiri olduğunu öyrənirik. Təkcə yaxşı təhsil almış, bir neçə Şərq və Avropa dillərini mükəmməl bilən, dövrünün ən nüfuzlu ziyalılarından sayılan A.Səhhətin Köçərliyə yazdığı məşhur şeirdən də bu, aydınca görünür.

Yazmısan tazə nə şeylər?-deyə sordun məndən,
Könlümün tarına mizrabzən oldun, qardaş.
Sabir ilə belə məktubu çox aldığ səndən,
Hər nə yazdıqsa, ona bəni sən oldun, qardaş.
Bir zaman Nəsehü Tərrah ilə Sabir, bəndə,
Yaşayırdıq hamımız qəflət ilə fərxəndə.
...O pərişan yuxudan sən bizi bidar etdin,
Doğru, düz yolda çalışmaqlığa vadar etdin (2,145).

Məktubdan görüldüyü kimi, A.Səhhət M.Ə.Sabirlə birlikdə Firidun bəydən belə təşviqedici məktubları çox aldıklarını deyir. Fikrimizcə, bu və bu kimi işarə və faktlardan çıxış edərək, Sabirin qəzəl və “gül-bülbül” poeziyasından ayrılıb realist-satirik cərəyana qoşulmasında, “güldürə-güldürə ağladan” və “ağlada-ağlada güldürən” (F.Köçərli) sənətkar kimi tanınmasında Köçərlinin birbaşa təsiri və rolu barədə danışmaq olar. Təsadüf deyil ki, sonralar Sabirin ölümü münasibətilə yazdığı “Vəfati-şair” adlı məqaləsində “mərhumdan böyük təmənnaları olduğunu, onun lisanından təzə sözlər, təzə fikirlər eşitmək istədiyini” dilə gətirmişdi (4,47). Fikrimizcə, Köçərli-Sabir münasibətləri, daha doğrusu, birincinin ikinciyə təsiri məsələsi hələ öz tədqiqatçısını gözləyir. Yeri gəlmişkən, Mirzə Cəlilin ilk realist hekayələrini oxuyub bəyənən, yazılarında təqdir və təbliğ edən ilk tanınmış tənqidçilərdən olan Firidun bəy, hətta C.Məmmədquluzadə ilə A.Çexov yaradıcılığı arasında bir oxşarlıq da görmüşdü.

F.Köçərli bütün məqalə və əsərlərində obyektivlik və demokratizm cəbhəsindən çıxış edir, şəxsi münasibət və mənafe güdmədən düşüncələrini yazır, əsil xəlqi ədəbiyyat və milli ədəbiyyat tarixi yaratmaq uğrunda çalışırdı. Onun N.Nərimanov və Ə.Haqverdiyevin ilk əsərlərini tənqid etməsini də yalnız bu baxımdan izah etmək olar. “Nadanlıq” pyesinə görə müəllifini “çubuqlaması” (N.Nərimanov), məhz ədəbi-estetik prizmadan idi və kənardan götürülmüş hazır ideyaların Azərbaycan ədəbiyyatına “yeridilməsinə” qarşı çevrilmişdi. Həmin qeydləri diqqətlə oxuyan adi oxucu belə bu qənaətə gəlir ki, həqiqətən, “...N.Nərimanovun “Nadanlıq” komediyası haqqında Köçərlinin mülahizələrində obyektiv təhlil əsas yer tutur” (5,102). “Quldur qəhrəmanlığı” dövrünün çoxdan keçdiyini, o dövr üçün xarakterik olmadığını, müəllifin bədbəxt kəndlilərin şəxsində nadanlığın nümayəndələrini səciyyələndirmək üçün öz qara boyalarını əsirgəmədiyini” deyən Firidun bəy çox haqlıdır. Burada istəməz Köçərlinin öz müəllimi saydığı Axundzadənin Mirzə Ağanın pyeslərini necə kəskin tənqid etdiyi yada düşür. Daha doğrusu, Axundzadə ilə Köçərlinin ümumən tənqidi-estetik görüşləri, eləcə də bədii materiala yanaşma bucaqları arasında tam yaxınlıq və oxşarlıq özünü göstərir.

F.Köçərlinin ədəbi-estetik görüşlərini təhlil edən prof. T.Salamoğlu, haqlı olaraq, yazır: “Nadanlıq” dramında həyati konflikt yoxdur. Dramın əsasına qoyulan konflikt əsərə həyatdan yox, müəllif ideyasından gəlir...Bədii yaradıcılıq təcrübəsi olmayan Nərimanovun bu əsərində situasiyaların, xarakterlərin təsvirində, konfliktin inkişafında sünilik, saxta dramatik pafos aparıcı meylə çevrilir” (4,45). Eyni zamanda, “bu tənqiddə müəyyən solçuluq meyli” görən tənqidçi T.Salamoğlunu başa düşmək olmur. Məncə, daha çox Nərimanovun əsərlərində özünü göstərən solçuluq tendensiyasından danışmaq olar. Elə Köçərlinin məqsədi də hə-

yatdan deyil, kitablardan gələn bu saxta ideyalara qarşı çıxmaq olmuşdur. “Nadanlıq” dramının dili haqqında da Köçərlinin fikirləri maraqlıdır. Pyesdə “Azərbaycan ləhcəsinin ruhu ilə uyuşmayan ifadələrə addımbaşı təsadüf olunduğuna görə o, əsərin dilini “yonulmamış dil” kimi səciyyələndirir. Elə buna görə də Köçərlinin fikrincə, “...elə bil ki, bu, ana dilində yazılmış orijinal bir əsər deyil, rus dilindən edilmiş zəif bir tərcümə” təsiri bağışlayır (1,42). Çox dəqiq, sərrast və cəsarətlə deyilmiş bu kimi əsil mütəxəssis fikirləriylə razılaşmamaq çətinidir.

N.Nərimanovun, haqlı olaraq, roman deyil, povest hesab etdiyi “Bahadır və Sona” əsəri də, fikrimizcə, yuxarıda sadalanan nöqsanlardan xali deyildir. Burada biz yuxarıdan gələn saxta “xalqlar dostluğu” ideyasının qurama və inandırıcı olmayan bədii obrazlarla gerçəkləşdirilməsi təşəbbüsü ilə qarşılaşırıq. Yəni, Firidun bəyin qeyd etdiyi kimi, mövzunu həyat özü vermir, əksinə, rus sosial-demokratiyasının kitablardan “oğurladığı” cəlbedici hazır ideya iki qafqazlı gəncin məhəbbəti fonunda təqdim olunur.

Köçərlinin bu haqlı və qərəzsiz tənqidləri hələ öz sağlığında bəyənilmiş, ədəbi aləmdə müəyyən müsbət dəyişiklik və irəliləyişlərə səbəb olmuşdu. Təsadüf deyil ki, sonralar N.Nərimanovun özünün də etiraf etdiyi kimi, “...Köçərlinin çubuqlamağı “Nadir şah”ın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu” (3,418). Ancaq kim bilir, bəlkə də bu tənqid-“çubuqlamadan” doğan incikliyi N.Nərimanov heç vaxt unutmamış, bağışlamamış, Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Qarabağın bəy nəslindən olan Köçərlinin başı üzərində qara buludlar sıxlaşarkən ondan köməyini əsirgəmişdi.

Onu da deməli ki, Köçərli Nərimanovla yanaşı, N.Vəzirov və Ə.Haqverdiyevin də ilk pyeslərini ədəbi-estetik baxımdan tənqid etmiş, Axundovdan sonra Azərbaycan dramatur-

giyasında, doğrudan da, elə bir ciddi irəliləyişin olmadığını göstərmişdi.

Köçərlinin tənqid konsepsiyasında başqa bir vacib cəhət də qeyd etmək istəyirik. XX yüzilin əvvəllərində mətbuat və ədəbi aləmdə Osmanlı-türk dilinə məxsus söz və ifadələrin yerli-yersiz işlədilməsi və doğma dilimizin öz təbii axarından sapdırılması, bəlkə də hamıdan qabaq Firidun bəyin diqqətini çəkmiş, haqlı narazılığına səbəb olmuşdu. Bu məsələ vətəndaş alimi o qədər narahat etmiş, daha doğrusu, qəzəbləndirmişdi ki, yaxın dostları A.Şaiqə və Y.V.Çəmənəmənliyə yazdığı məktublarında bu narazılıq və qəzəbini açıqcasına və sərt şəkildə bildirməkdən çəkinməmişdi: “Hamı borcludur o dilə (ana dilinə-Z.B.) rövneq verib onu dövlətləndirsin. Siz isə “ana” sözünü “validə”yə və ya “annə”yə, “ata” sözünü “pədar”ə, “uşaq” sözünü “çocuğ”a, “bala” sözünü “yavru”ya çöndərməklə dilimizi əlimizdən almaq istəyirsiniz. Məgər “ana” “annə”dən pisdir? Qərəz, bu məsələdə böyük səhviniz var” (1,66). Bununla da kifayətlənməyən Firidun bəy “Ana dili” adlı ayrıca bir məqalə yazıb nəşr etdirmiş, bir daha bu yanlış və zərərli tendesiyanın əleyhinə çıxmışdı. Hətta dil məsələsində o, bütün ədəbiyyat və mətbuat aləmində böyük nüfuz yiyəsi olan Ə.Hüseyzadəyə də güzəştə getməmiş, onun dilimizi osmanlılaşdırmaq meylinə qarşı kəskin çıxışlar etmişdi. “İstanbulda yarımçıq təhsil edib gələnlərin” sayəsində “meymunların sayının gün-gündən artıb çoxalmasından” gileylənmiş, “dilimizi saxlamaq üçün “Əkinçi” kimi bir ruznamə çıxarmağın” gərəkliyini bildirmişdi (1,65).

F.Köçərlinin ədəbiyyat tarixçiliyi kimi əsas fəaliyyət sahəsi haqqında da bəzi məqamlara toxunmaq istərdik. Hələ öz sağlığından başlayaraq kifayət dərəcədə haqsızlıq və ədalətsizliklə qarşılaşan, üzərində 20 ildən çox çalışdığı əsas kitabının nəşrinin müxtəlif bəhanələrlə gecikdirilməsinə dözən əvəzsiz bir alimə

qarşı uzun müddət davam edən qərəzli münasibəti başa düşmək olmur. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti tam bərqərar olmamış, öz paxıl və cılız əqidəli mədəniyyət xadimlərimizin “sayəsində” cismən məhv edilən, kitabı nəşr edilər-edilməz H.Zeynallı, M.Hüseyn və M.Quliyev kimi qırmızı tənqidçilərin hücumuna məruz qalan Köçərli irsi, gec də olsa, öz həqiqi və haqlı qiymətini almalıdır. İlk dəfə 1925-26-cı illərdə “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” adı ilə nəşr edilən bu fundamental əsər filoloq alimlərin üz tutduğu yeganə qaynaq olsa da, çox zaman tədqiqatdan kənarda qalmışdı. Yalnız 1946-cı ildə prof. M.Cəlalin “Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917)” adlı doktorluq dissertasiyasında ilk dəfə obyektiv qiymətini almış, “yalnız materiallar deyil, ədəbi tarixi müəyyən dərəcədə əks və şərh edən sistemli, tədqiqi bir əsər” kimi dəyərləndirilmişdi (8,242).

Müsəlman Şərq ədəbiyyatında ilk dəfə ənənəvi təzkirəçilikdən kənarda, çağdaş Avropa metodoloji prinsiplərinə uyğun ədəbiyyat tarixi yaradan F.Köçərli 130-a yaxın şair və yazıçı haqqında dolğun oçerklə yanaşı, əsərlərindən bəzi örnəklər də vermişdir. Şairləri əsasən coğrafi bölgülər üzrə təsnif etsə də, onun tarixi ardıcılığı da nəzərə alması göz qabağındadır. Hətta ayrı-ayrı bölgələrin siyasi-ictimai və ədəbi-mədəni həyatı barəsində də ətraflı məlumat verən Firidun bəy, necə deyərlər, ədəbiyyatımızı “yoxdan var etmiş”, ilk dəfə “təzkirəçiliyin çərçivəsini dağıdıb ədəbiyyat tarixinin tədqiqinə yeni bir istiqamət” vermişdir (7,257). Elə buna görə də, əgər tapmaq mümkündürsə, bəzi ötəri nöqsanların olması təbii və başa düşüləndir. Sovet dövründə F.Köçərli haqqında ilk sanballı monoqrafiya müəllifi, mərhum akad. B.Nəbiyev yazırdı: “Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsəri tarixşünaslıqda olduğu kimi, “Materiallar” da Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk və mötəbər mənbələrdən biridir “ (5,117).

Bu yerdə Köçərlinin anadilli ədəbiyyatımızın ən böyük şairi M.Füzuliyə münasibətinə də öz münasibətimizi bildirmək istərdik. Öncə deməliyik ki, bu məsələ ətrafında müxtəlif və yə-tərincə ziddiyətli fikirlər söylənilmişdir. Yaxşı olar ki, ilk peşəkar ədəbiyyatşünasımızın Şərqin bənzərsiz sevgi və kədər şairi haqqında yüz il qabaq dediyi sözlərə nəzər salaq. Köçərli əsas əsərinə yazdığı “Bir neçə söz” başlıqlı giriş yazısında həqiqətən Füzulini “Azərbaycan şüərasına hamıdan artıq təsiri olan” bir türk şairi kimi təqdim edir (1,83). Amma əsərlə yaxından tanışlıq göstərir ki, Köçərli məsələyə tamam başqa prizmadan, bizim bugünkü baxışlarımızdan fərqli yanaşmışdır. Yəni şair və yazırları coğrafi bölgü üzrə yerləşdirən Firidun bəy Füzulini Osmanlı dövləti sərhədləri içərisində yaşayıb-yaratdığına görə, eyni zamanda, tarixi dövrü əsas götürərək türk, daha doğrusu, ümumtürk şairi hesab etmişdir. Ona görə də, “Azərbaycan şüərasına hamıdan artıq təsiri olan” Füzuliyə yanaşı, ölkəmizdə “az-çox nüfuzu olan” Yusif Nabi Çələbi və Əlişir Nəvai barəsində də ayrıca oçerk-məlumat verir. Bir sözlə, “Azərbaycan şüərasının ustadları məqamında olan” hər üç şairdən böyük hörmət və ıftixarla danışır.

Daha çox müzakirə mövzusu olan, “bizim ədəbiyyatın banisi və müəssisi” kimi Vaqifi göstərməsi məhz yuxarıda qeyd etdiyimiz coğrafi prinsiplə, özəlliklə, Vaqifin ilk dəfə təmiz Azərbaycan dilində, xalq şeiri vəznə və üslubunda yazıb-yaratması ilə bağlıdır. Yəni, R.Qənbərqızı kimi “dahi Azərbaycan şairi M.Füzulinin mənşə etibarilə hansı xalqa mənsub olduğunu göstərdikdə Firidun bəyin böyük bir xəyata yol verdiyini”(1,41) düşünmək özü böyük bir xətadır. Köçərlinin Lütfəli bəy Azərin “Atəşkədə”si haqqında dediyi sözləri əsas götürərək, əsərin yalnız coğrafi prinsiplə tərtib edildiyini iddia etmək və bunu onun metodoloji nöqsanlarından biri saymaq (5;119,7,451) da doğru deyildir. Qeyd

etməliyik ki, bir zamanlar R.Qənbərqızı özü də” ...bu fikrin birtərəfli və qeyri-dəqiq olduğunu” göstərmişdi (1,37).

Bu məsələyə yetərincə aydınlıq gətirən T.Salamoğlunun fikirləriylə tam razılaşmalıyıq: “Fikrimizcə, Köçərli Füzulini “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında nə Azərbaycan ədəbiyyatının, nə də türk ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi təqdim edir. F.Köçərli Füzuliyə ümumtürk, ortaq türk ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi yanaşır. Bu məqamda onun Füzulini Yusif Nabi və Əlişir Nəvayi ilə bir bölmədə və bir kontekstdə araşdırmasının səbəbi də aydınlaşır” (4,32).

Bəlkə, doğrudan da, Köçərlinin əlində orta əsrlərə aid təz-kirələrdən və Məhəmməd Cəlalın “Osmanlı ədəbiyyatı nümunələri”ndən başqa heç bir yazılı mənbə olmamış, ona görə də onların təsirilə Füzulini birbaşa və tərəddüdsüz Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə aid etməkdən çəkinmişdir. Ancaq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Köçərlinin əsərində Füzulinin Azərbaycan ədəbiyyatına birbaşa daxil olmasına yetərincə ciddi işarələr vardır. “...Füzuli özü türk oğlu olmağa binaən, öz ana dilini artıq sevib də, ona rəvnəq verməyi baş vəzifələrindən birisi hesab edirmiş. Və insafən demək olur ki, türk ədəbiyyatının banisi Molla Məhəmməd Bağdadi olubdur” (1,85). Burada alimin, olsa-olsa, Azərbaycan və osmanlı (türk) ədəbiyyatlarını nəzərdə tutduğu açıq-aydın görünür. F.Köçərlinin təqdimatına görə, “türk şairlərinin babası” və “türk ədəbiyyatının banisi” olan, “türklər ədəbiyyatında “ustadi-şüəra”, Azərbaycan vilayətində “ustadül-məkatib” ismilə şöhrətlənmiş (1,87) M.Füzulinin nüfuzu xeyli müddət bizim Azərbaycan şairlərinin asari-qələmiyyələrində müşahidə olunacaqdır (1,92). Bundan başqa, Fıridun bəy öz kitabında Füzulinin qəzəl və poemalarından örnəklər verməyi yersiz hesab edir. Nəyə görə?-Çünki “...Azərbaycan türklərinin handa azacıq savadlısı varsa, onun əsərləri ilə az-çox tanışdır

(1,90). Görəsən, hansısa azacıq savadı olan bir Azərbaycan türkü başqa bir türk (osmanlı) şairinin, lap elə Köçərlinin adlarını çəkdiyi Nabi və Nəvayinin qəzəllərini əzbərdən bilirmi, yaxud, əsərləriylə az-çox tanışdırmı?- Qətiyyə.

...Hiç kim canan üçün can verməyə laf etməsin

Kim, gəlibdir bu sifət ancaq Füzuli şanına (9,191).

Onu da deməliyik ki, Füzuli əsrindən çox əvvəllərdən başlayaraq, XX yüzilin 30-cu illərində “türk dili” və “türk ədəbiyyatı” kəlmələri daha çox Azərbaycan xalqına aid edilirdi. Qardaş və qonşu xalqın dili və ədəbiyyatı isə “rum”, “rumi”, “osmanlı” və b. adlarla tanınırdı. Eyni zamanda, orta yüzillərdən üzü bəri Füzuli əsərləri poetik siqləti, daxili enerji və potensiyası, eləcə də dil-üslub universallığına görə nəinki Türkiyə və Azərbaycanda, türk dili başa düşülən bir çox ölkələrdə yayılmış, əzbərlənmiş, dərslik rolunu oynamışdı. Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatına yaxından bələd olan, bir neçə dili mükəmməl bilən, yüksək ədəbi zövqə malik Fıridun bəy Füzulinin dil sahəsindəki xidmətlərindən danışarkən görün nə yazır: “Və həqiqətdə demək olur ki, türk dilinə rəvnəq verən və onu xarü xaşakdən təmizləyib bir göyçək və səfəli çəməne bənzədən Füzuli olubdur. Və bununla biz türklərin üstə ümumən və **Azərbaycan türklərinin boynuna xüsusən (!-Z.B.)** böyük bir minnət qoyubdur” (1,85). Bütün bunlardan sonra deyə bilərik ki, Köçərli yuxarıda qeyd etdiyimiz reallıqları nəzərə alaraq, yüzillərdən qalma ənənədən kənara çıxmağı yersiz sayıb, Füzulini yalnız Azərbaycan ədəbiyyatına aid etməklə kifayətlənmək istəməyib. Axı Füzuli özü də, Azərbaycan-türk divanının dibachəsində dediyi kimi, Ərəb İraqında oturub bütün türk məmləkətlərinə ölməz sözüylə hökmran olmaq, “tədris ilə bəhrü bəri tutmaq” istəyirdi. Ona görə də bütün türklərin, özəlliklə, Anadolu və Azərbaycan türklərinin eyni dərəcədə ortaq şairi olan, hər iki ölkədə əsərləri sevilə-sevilə oxunan, əldən-ələ gəzib əzbərlənən

dahi Füzulini yalnız özümüzdə aid etmək dargözlük və nadanlıq deyilmi? Hələ bir Köçərli kimi ədəbiyyat bilicisi və qeyrətli ziyalını bu dargözlük və nadanlığımıza şərik çıxmadığına görə suçlamaq, qınamaq yaraşarmı? Axı biz bununla heç nə qazandıq. Füzuli isə çox şey itirə bilər...

Bu barədə Köçərli mövqeyinin çox dəqiq və dolğun izahını son illərdə yazılmış tədqiqatlar içərisində T.Salamoğlunun adını çəkdiyimiz kitabında görürük. M.Füzulinin mənşə etibarilə hansı xalqa mənsubluğu məsələsində Köçərlinin guya “çox böyük bir xəyata yol verdiyini” iddia edənlərlə polemikaya girən alim yazır: “Birincisi, Köçərli heç bir yazısında, o cümlədən “Azərbaycan ədəbiyyatı”nda “Füzuli türk şairidir” (yəni “osmanlı türklərinin şairidir” mənasında) demir. “Türk şairlərinin babası hesab olunur” deyir və bu “türk şairləri” ifadəsinin məzmununda, canında osmanlı türkləri ilə bərabər Azərbaycan türkləri də eyni dərəcədə yer alır. İkincisi, Köçərli Füzulini ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində təqdim etsə də, bu təqdimatda böyük sənətkarın Azərbaycan dilli olması və Azərbaycan ədəbiyyatına məxsusluğuna ciddi işarələr vurur...Madam ki, Köçərli Füzulini ana dilini inkişaf etdirən və zənginləşdirən bir sənətkar kimi təqdim edir və bununla da Azərbaycan türklərinin (məhz Azərbaycan türklərinin, osmanlı türklərinin yox) boynuna böyük bir minnət qoyduğunu iddia edir, onda Köçərlinin Füzulini ana dilli Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndəsi hesab etməsinə şübhə yeri qalmır (4,33).

O ki, qaldı Köçərlinin Azərbaycan ədəbiyyatını Vaqifdən başlanmasına, burada da bəzi dəqiqləşdirmələr aparmaq gərəkdir. T.Salamoğlunun da qeyd etdiyi kimi, Firdun bəy Füzulini ortaq türk ədəbiyyatının nümayəndəsi sayırsa, Vaqifi artıq differensiallaşmış, lokallaşmış, milliləşmiş yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının pioneri hesab edir. Köçərlinin kitabındakı

“Molla Pənah “Vaqif” təxəllüs” bölməsi bu sözlərlə başlayır: “Azərbaycan türklərinin məşhur və müqtədir şairi Molla Pənah hesab olunur ki, bizim ədəbiyyatımızın banisi və müəssisi adlanmağa onun haqqı vardır” (1,159). Fikir verin, Köçərli necə böyük təvazökarlıq göstərərək, qəti qərar vermir, Vaqifin buna haqqı olduğunu irəli sürür. Burada məhz **Vaqifin Füzulidən fərqli olaraq, yeni dövrdə, özü də çağdaş Azərbaycan coğrafiyasında, təmiz Azərbaycan türkcəsində, ən əsası isə, doğma heca vəznində yazıb-yaratması** mütləq nəzərə alınmalıdır. Köçərli bütün bunları özü ayrı-ayrılıqda xatırlatmasa da, əsərinin ümumi ruhu və müəllifinin söykəndiyi başlıca prinsiplər bunu açıq-aydın göstərir.

Vaqifin əsərlərini bədii-estetik baxımdan təhlil etmək istəyən F.Köçərli yazır: “**Molla Pənah milli şair olduğuna binaən**, onun şeir və qəzəliyyatı bizim Azərbaycan türklərinə ziyadə xoş gəlir” (1,172). Yəni Füzuli kimi ümumxalq, ümumtürk deyil, milliləşmə dövrünün şairi olduğuna görə, Vaqifi Azərbaycan türkləri, osmanlı və b. türklərdən fərqli olaraq, daha çox sevirlər, öz milli şairləri hesab edirlər. Elə həmin bölmənin başqa bir yerində alim bu fikrini bir də təkrar edir və bu dəfə sanki bizim 150 il sonrakı dartsımamızı qabaqcadan həll etmək üçün belə buyurur: “Tamami Qafqazda ondan müqəddəm bir müqtədir ədib, xoşkəlam və mövzuntəb şair zühur etməyibdir ki, ibtidayi-cüxən onun adı ilə başlansın” (1,190). Demək, Köçərli Qafqaz coğrafiyası şairləri arasında Vaqifi “bani” və “müəssis” kimi görür. Fikrimizcə, məsələ aydındır, bu ensiklopedik zəkalı insan bizim izahımıza heç bir ehtiyac yeri qoymur. Vaqifə həsr etdiyi bölməni isə Firdun bəy belə yekunlaşdırır: milli şair olduğu halda, millətinin hüriyyətinə dair, tərəqqi və təəlisinə məxsus bir əsər qoymasa da, “millət”, “hüriyyət”, “din” və “vətən” sözlərini istemal etməsə də, ...Molla Pənah Vaqifin Qafqa-

ziyada vücuda gələn şairlərin babası və ustadı adlanmağa haqqı vardır” (1,191). Bəli, məhz Qafqazda yetişən şairlərin babası və ustadı. Heç bir əlavəyə ehtiyac yoxdur.

Yuxarıda Axundovla Köçərlinin ədəbi-estetik konsepsiyası arasında oxşarlıqlar olduğunu demişdik. M.F.Axundovu sevən, “müsəlmanların əvvəlinci reformatoru” adlandıran, özünü onun davamçısı sayan F.Köçərli, ondan fərqli olaraq, klassik ədəbiyyatımıza obyektiv mövqedən yanaşmış və layiqincə dəyərləndirmişdir. “Bəhər surət, türk arasında dəxi bu zamana qədər mütəqəddimindən şair olmayıbdır”, - deyən Axundovdan fərqli olaraq, F.Köçərli bu ədəbiyyatın varlığını sübut etməyə çalışmış, ortaya qoyduğu “Azərbaycan ədəbiyyatı” bunun təkzibedilməz dəlili olmuşdur (4,30). Bu da onu göstərir ki, Firidun bəy Axundovu nə qədər sevsə, ədəbi-ictimai fəaliyyətindən ağır dolusu danışsa da, onun fikirlərinə tənqidi yanaşmış, hər yerdə öz müstəqil və demokratik münasibətini ortaya qoymuşdur. Füzuli yaradıcılığına münasibətdə də öz böyük sələfini təkrarlamamış, “qəlb şairinin” yaradıcılığını ölməz sevgi və kədər poeziyası kimi təhlil etmişdir. Yəni Axundovun “Füzuli şair deyil və xəyalatında əsla təsir yoxdur”-kimi əsassız tezisə sanki cavab olaraq, o, Füzulini “Türk şairlərinin babası”, “türk ədəbiyyatının banisi” kimi epitetlərlə şərəfləndirmişdir.

Maraqlıdır ki, Köçərli Füzulinin “Kərbəladada və Bağdadın həvalisində Hillə adlı balaca bir qəsəbədə Sultan Süleymanın əsrində -hicrətin 900-cü tarixində təvəllüd etdiyini”, divanından gətirdiyi örnəklərə əsasən təxminən 70 ilədək yaşadığını bildirir. Təəssüf ki, o, böyük şairin doğum tarixi kimi hicrətin 900-cü ilini haradan və kimdən eşitdiyini, yaxud oxuduğunu göstərmir. Bu gün Füzulinin doğum ili kimi bu tarix mübahisəli görünərsə də, onun 70 yaşınadək yaşaması haqqındakı fikri çox inandırıcıdır.

Ey Füzuli, qədimiz qıldı fələk xəmə, yə`ni

Vəqtdir çıxmağa dünya qapısından, əyilin (9,212),
beytini misal verməklə dahi sənətkarın “ömrünün müsinn çağında” vəfat etməsinin öz kəlamından dəxi anlaşıldığını qeyd edir (1,84).

Füzulinin türk divanının Dibaçəsində verdiyi avtobioqrafik məlumatlara və məşhur qitəsinə əsaslanaraq, alim onun hələ uşaq yaşlarından şeir və qəzəllərinin şöhrətinin ətraf bölgələrə yayıldığını nəzərə çatdırır. Eyni zamanda, “şairin öz əsərlərinə diqqət yetirib, onları hülyeyi-elmdən müərra görüb, bir müddət nəqdi-həyatın ülumi-əqliyyə və nəqliyyə kəsbinə sərf etdiyini və öz əsrində mütədavil fünün və ülumun cümləsinə malik olduğunu” bildirir (1,85).

Füzulinin “türk lisanında şeir və qəzəl yazmağına” əsas səbəb kimi guya bir mişkinxətli gözəlin təklifinə əsasən türk tayfalarının şövq və məzaq sahiblərinin onun söz bəstəsinə faydalanmalarını göstərdiyini söyləsə də, Köçərli bunun yalnız bir ədəbi üsul olduğunu qeyd edir. Əslində isə, alimin fikrincə, “Füzuli bir türk şairi kimi, ana dilini çox sevib ona rəvnəq verməyi baş vəzifələrindən birisi hesab edirmiş. Və insafən demək olur ki, türk ədəbiyyatının banisi Molla Məhəmməd Bağdadi olubdur” (1,85).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Firidun bəy Füzulini dövrünün bütün elmlərini dərinləndirən bilən bir mütəfəkkir, alim-şair kimi təqdim etməklə yanaşı, onun təkcə nəzm yox, həm də nəsr ustası olduğunu göstərir. Bu, o dövr üçün, fikrimizcə, füzuliyünaslıq sahəsində əsl uğur sayıla bilər. Yalnız Füzuli poeziyasına yaxından bələd olan, eyni zamanda, fitri ədəbiyyatşünaslıq istedadı və yüksək bədii zövqə malik olanlar bu cür düşünə bilərlər. Əgərçi ondan mütəqəddəm türklərdən də bəzi mötəbər şairlər olsa da, vəli onun kimi müqtədir və **cəmi lisana malik** və

camei-fünuni-nəzm və nəsr olmadığını” qeyd edən Köçərli onun “özündən müqəddəm və ya öz dövründə olan ali və rəqiq bir şair bulub da, onun əsərlərinə təqlidən bir şey vücuda gətirmədiyini” də xüsusi vurğulayır(1,85). Yəni, Köçərliyə görə, Füzuli dövrünün bütün vacib elmlərini və dillərini bilməklə yanaşı, kiməsə bənzəmək və kimisə təqlid etmək fikrində olmamış, yalnız orijinal əsərlər yazmışdır. “Türk dilinə rövnəq verərək...bir göyçək və səfalı çəmən” halına gətirmiş, özünəməxsus bir yol yaratmış və sonrakı bir neçə əsrlik türk ədəbiyyatına düzən vermişdir.

Firidun bəy, Axundovdan fərqli olaraq, Füzulinin təqlidçi (müqəllid) olmadığını bir neçə dəfə qeyd edir və “nəsr və nəzmdə bir şəxsin onun ustası olmadığını” ayrıca vurğulayır. Özü də fikrini əsaslandırmaq üçün, “Leyli və Məcnun”dan danışarkən türk tədqiqatçısı Məhəmməd Cəlalın “Osmanlı ədəbiyyatı nümunələri”ndən məşhur sözlərini misal gətirir: “Hətta mərhumun ruhi-lətfi nitqə gəlib bizə bu bəddə: “Bən də müqəllidəm”- demiş olsa, inanmayız”(1,86). Əksinə, özündən sonrakı neçə yüzil şairlərinin Füzuliyə “peyrəvilik” etdiklərini nəzərə çatdırır, hətta bəzilərinin “bu müqəllidlikdə övci-məqama yetişib, fünuni-şeyr-də böyük bir məharət,...özləri üçün şan və şöhrət kəsb etdiklərini” də qeyd edir (1,90-92).

Divanlarının dibaçələrindən gətirdiyi misallarla Füzulinin şeyr, söz və sənət bərsindəki bəzi fikirlərini nəzərdən keçirən alim onun “türklər ədəbiyyatında “ustadı-şüəra”, Azərbaycan vilayətində isə “ustadül-məkatib” ləqəbiylə şöhrətləndiyini” göstərir. M.Füzulini bir şair kimi çox yüksək dəyərləndirən F.Köçərli onun əldə olan əsərləri bərsində də yetərinə məlumat vermiş, hətta ayrı-ayrı əsərlərinin ideya-bədii özəlliklərindən də danışmışdır. “Leyli və Məcnun”, “Hədiqətüs-süəda” kimi əsərlərdən söz açan, hətta ikincinin ayrılıqda bütün bölmələrinin adlarını

verən alim şairin bəlli əsərlərindən “Şikayətnamə” adıyla tanınan məktubun “nəzərinə çatmadığından” təəssüflənir (1,87).

“Hədiqətüs-süəda”dan şövq və heyranlıqla danışan Köçərli bu əsəri nəinki Füzulinin orijinal qələm məhsulu sayır, hətta bütün türk və fars dilli ədəbiyyatda onun tayı-bərabəri olmadığını qeyd edir. Bu, “Hədiqə”nin guya tərcümə olduğunu bu gün də iddia edənlərə ən yaxşı cavabdır: “Əgərçi “Hədiqətüs-süəda” nəsr ilə təhrir olunubdur və bəzi məqamlarda münasibi-hal və müvafiqi-məqal gözəl şeyrlər vasitəsilə şərh-i-məna qılınıbdır və lakin bu nəsrə Füzuli o qədər məharət və fəsaht göstərmiş ki,...əhli-zövq vəərbabi-mərifət indində onun dərəcə və mənziləti çox nəzmlərdən artıraqdır. **Bu vaxta kimi füsəhayi-türk və əcəmdən bir kəs belə bir xoş ibarəli və şirin ləhcəli və gözəl şivəli əsər vücuda gətirməyibdir**”-desək, səhv etməmiş olarıq (1,90).

Köçərli Füzuli əsərlərinin yaşarılığının, ölməzliyinin, “hələ daha da çox zamanlar həyat üzrə davam edib, tərü tazə” qalmağının səbəblərini də açıb göstərməyə çalışır. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim bunu əsas iki səbəblə bağlı izah edir: birincisi odur ki, “haman əsərlərin tamamisi pak, həqiqi və təbii hissiyyatdan nəşət etmiş əsərlərdir ki, eşqi-həqiqidən bəhs edir. Füzulinin özü həqiqi aşiq olduğu üçün kəlamı dəxi başdan ayağa aşiqanədir”(1,92). Bu, hər bir bədii əsərin yaşarılığını və həmişəlik diriliyini təmin edən başlıca tələbdır ki, Firidun bəy, çox haqlı olaraq, bəlkə də ilk dəfə göstərmişdir. Doğrudan da,

Məndə Məcnundan füzun aşiqlik istedadı var,

Aşiqi-sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var (9,139).

Məcnun oda yandı şöleyi-ah ilə pak,

Vamiq suya bardı, əşkdən oldu həlak.

Fərhad həvəs ilə yelə verdi ömrün,

Xak oldular onlar, mənəm imdi ol xak (9,396). –

kimi misralar yazan bir şairdən yalnız həqiqi bir aşiq kimi danışa bilərik. Təsadüf deyil ki, Füzulinin gəncliyində çox qalmaqallı və uğursuz bir məhəbbət macərası keçirməsi haqqında məlumat bəzi yazılı qaynaqlarda və şifahi şəkildə dövrümüzdə gəlib çatmışdır. Füzuli şeirlərində nə qədər sufi-irfani məzmun və ilahi gözəlliyə olan məcazi eşqdən danışılsa da, bu şeirlərin real və canlı bir türk qızına sonsuz və cavabsız sevgidən qaynaqlanması mübahisə mövzusu olmamalıdır. Yeri gəlmişkən, Köçərli burada oxucuların “iç aləmini bir növ təmizləyib paka çıxardan”, “vicdanları uyqudan ayıldan”, “fikir və xəyalları başqa bir ali məqama-mənəviyyat aləminə tərəf çəkən” Füzuli qəzəllərinin sufi-irfani məzmununa da işarə etmiş olur.

F.Köçərli Füzuli şeirlərinin əbədiyyətinə ikinci səbəb kimi “...onların elm və təcrübə üzü ilə təb'i-səlimdən doğulmalarını” göstərir. Bunu da öz dövrü üçün Füzuli poeziyasına münasibətdə böyük yenilik və irəliləyiş kimi dəyərləndirməliyik. Sonralar bu barədə bəzi tədqiqatlarda bu və ya başqa şəkildə danışılsa da, mərhum prof. S.Əliyevin “Füzulinin poetikası” kitabı ayrıca qeyd edilməlidir. İlk dəfə Firidun bəyin diqqət çəkdiyi bu məsələ çox sonralar S.Əliyevin kitabında konseptual şəkildə araşdırılmış, elmi-nəzəri baxımdan daha dolğun əsaslandırılmışdır. Füzulışünas alim “elmli şeir” kimi təqdim etdiyi bu konsepsiyanın aşağıdakı prinsipləri əhatə etdiyini göstərir:

1. bədii obrazın real əsası;
2. təsvir mütənasibliyi;
3. zəngin elmi fikir və həyati təcrübə; (11,129).

Böyük şairin “Elmsiz şeir əsası yox divar olur və əsassız divar qayətdə bietibar olur” sözləriylə 500 il öncə təsbit olunmuş bu obyektiv həqiqət, yuxarıda xatırladığımız kimi, XX yüzilin başlarında, ilkin olaraq, Köçərlinin diqqətini çəkmişdir. Qısaca desək, görkəmli tənqidçi-ədəbiyyatşünas Füzuli əsərlərini “elm

və maarifin möhkəm bünövrəsi üstündə qərar tutmuş, bəlkə ...ülum və maarifin ələyindən ələnmiş və əqli-səlimin tərəzində müvazinə olunmuş həkimanə şeirlər və fəlsəfanə əsərlər” kimi səciyyələndirir (1,93). Bəllidir ki, bəzi tədqiqatçılar Füzulini yalnız səmimi hiss və duyğular tərənnümçüsü kimi təqdim edirlərsə, bəziləri isə, əksinə, onu ancaq dərin fikir və düşüncələr şairi hesab edirlər. Hər iki mövqeyin birtərəfli, yanlış və tələsik münasibətdən doğduğu aydındır. Köçərli isə, Füzuli poeziyasının “pak, həqiqi və təbii hissiyyatdan nəşət etdiyini” dediyi kimi, həm də “elm və maarif ələyindən ələndiyini və əqli-səlimin tərəzində çəkildiyini” ayrıca vurğulayır. Bununla da o, şairimizin təbii, incə duyğular və eyni zamanda, sağlam, dərin fikirlər şairi olduğunu ilk dəfə qəti şəkildə söyləmiş olur.

Füzuli şeirinin oxucu qəlbində yaratdığı təsir və əks-sədadan danışan Firidun bəy “onları diqqətlə oxuyanların alçaq zamanə və həris nəfsə bağlılıqdan uzaqlaşaraq, ...rəzil əməllərdən, pis işlərdən, fasid və batil fikirlərdən xilas olub, nuraniyyət kəsb etdiklərini” göstərir. Eyni zamanda, onların bir növ qəlbi məhzun və könlü tutqun olmasını da qeyd edir. Bəs, bunun səbəbi nədir? - Bunun səbəbi odur ki, “...Füzuliyi-şikəstəhalın qələmi-gövhərsənci tökdüyü dürri-safın əksəri gözdən tökülən əski-mü-səffaya bənzəyir, nəinki şadlıq çəmənində yağan barana. Füzuli, demək olur ki, möhnət yükünün barkeşi olub, aləmi-insaniyyətdə tamami-qəmzədələrin və möhnətkeşlərin yüklərini götürmək və məzlumların halına yanmaq üçün xəlq olunmuşdur” (1,97-98). Buyurun, bu da Füzuli və oxucu, Füzuli və xalq, Füzuli və cəmiyyət məsələsinin Köçərli tərəfindən verilmiş həlli. Bütün bunları yalnız Füzuli poeziyasını dərindən bilən və sevən, Füzulinin duyğu və düşüncə dünyasına tam bələd olan, başlıcası isə, Füzuliyə qəlbən və ruhən yaxın olan ədəbiyyatşünas-tənqidçi deyə bilərdi.

F.Köçərlinin M.Füzuli şəxsiyyəti və yaradıcılığına M.F.Axundovdan fərqli münasibəti gələcək bir çox tədqiqatçılar üçün örnək olmuş, dahi sənətkarın ümumtürk və Azərbaycan ədəbiyyatında yerini və mövqeyini göstərmək baxımından bu gün də çox aktualdır.

Onu da qeyd etməliyik ki, Köçərlinin ədəbi, elmi və ictimai fəaliyyəti bütün bu deyilənlərlə qurtarmır. Axundovdan sonra əlifba islahatı sahəsində də ardıcıl iş aparan və yeni dövrdə bunu əsaslandırılardan biri yenə Köçərli olmuşdur. Biz bu ensiklopedik zəka sahibinin yalnız mövzumuzla bağlı olan bəzi tərəflərinə işıq salmağa çalışdıq. Professional tənqidçi və ədəbiyyatşünas olmaqla yanaşı, müəllimlik edən, tərcüməçiliklə məşğul olan, xalqının mədəniyyət və tərəqqi yoluna çıxması üçün əlindən gələn hər şeyi edən bu yorulmaz və qeyrətli ziyalı borcumuz həddindən artıq çoxdur.

Ədəbiyyat tariximizi ilk dəfə yazıb ortaya qoymaqla kifayətlənməyən Firidun bəy məktub və canlı söhbətlərində də bunu hər yerdə təbliğ etmiş, müasirlərinin maariflənməsi üçün var gücüylə çalışmışdır. Bunu onun 1908-ci ilin yayında Dilican yaylağında oxuduğu üç mühazirəni dinləmiş E.Sultanovun "Tərəqqi" qəzetində nəşr etdirdiyi heyranlıq və iftixar dolu məqaləsindən görmək olur (1,21). Başqalarının dincəldiyi isti yay günlərində də Köçərli öz işindən qalmır, doğma ədəbiyyatımızın təbliği və tanınması üçün çalışmış. 1911-ci ilin fevralında isə Bakıda rus-Azərbaycan məktəbləri müəllimləri üçün təşkil edilmiş kursun müddəti müəllimlərin xahişi ilə bir gün uzadılmış və Firidun bəy orada ədəbiyyatımız haqqında mühazirə oxumuşdu. Bu barədə də o zamankı "Kaspi" qəzeti fəxrlə yazmışdı. 1912-ci ildə isə özünün qeyd etdiyi kimi, Gəncədə "bir-iki leksiya" oxumaq istəmiş, ancaq rəsmi hökumət dairələri buna icazə verməmişdi. Bu barədə görkəmli ədib elə həmin ildə dostu A.Şaiqə

yazdığı məktubda xəbər verir, "...bu əsri-şumda ağzını açıb iki kəlmə söz danışmağa izn verilməməsindən" şikayətlənirdi(1,21).

İlk professional folklor toplayıcısı və naşiri kimi də Firidun bəyin xidmətləri danılmazdır. Onun uzun illərdən bəri böyük zəhmətlə topladığı şifahi xalq yaradıcılığı materiallarını 1912-ci ildə, çətinliklə olsa da, nəşr etdirməsi ədəbi aləmdə çox böyük maraqla qarşılanmış, haqqında təqdiredici geniş məqalələr yazılmışdı. "Balalara hədiyyə" adı ilə nəşr olunan bu kitabdakı nağıl, məsəl, düzgü və tapmacaları, o zaman A.Şaiqin qeyd etdiyi kimi, "...ağır zəhmət ilə toplamış Firidun bəy cənabları, həqiqətən, Qafqaz müsəlmanlarının (oxu: türklərinin) boynuna böyük bir haqq qoymuşdur" (1, 29).

Avropa, Şərqi, rus, erməni, gürcü və b. xalqların ədəbiyyat və mədəniyyətlərinə yaxından bələd olan, bir neçə dil bilən Köçərli ədəbi əlaqələr sahəsində də bir sıra işlər görmüş, dünya ədəbiyyatı klassiklərinin əsərləri haqqında dəyərli elmi-nəzəri mülahizələr irəli sürmüşdür. Eyni zamanda, Firidun bəydən ilk peşəkar mətnşünas kimi də danışmaq olar. Çünki, o, əsas əsərini yazarkən topladığı materiallar üzərində əsil mətnşünaslıq işləri aparmışdır. Bu barədə görkəmli mətnşünas alim A.Salmansoyun araşdırması diqqətəlayiqdir.

Yeri gəlmişkən, bir daha xatırladıyıq ki, Köçərli sağlığında özünə və əsərlərinə qarşı çox haqsızlıqlar görmüş, bəzi dırnaqarası ziyalılarımızın qısqanc və ögey münasibətlərinə dözməli olmuşdur. Ömrünün 20 ilini sərf edib, 1911-ci ildə bitirdiyi, əsas əsərinin nəşri sağlığında baş tutmamış, ildən-ilə keçirilərək düz 15 il gecikdirilmişdir. Nə "Nəşri-maarif"(cəmiyyətin sədri milyonçu İsa bəy Aşurbəyov idi), nə də "Nicat"(cəmiyyətin sədri milyonçu Murtuza Muxtarov idi) cəmiyyəti bu işi reallaşdırmış, "niyyəti pul qazanmaq deyil, ancaq ədəbiyyatımıza cüzi bir xidmət etmək olan" bu böyük insanın yeganə arzusunu gözündə

qoymuşdu. Yalnız müəllifinin cismən məhv edilməsindən sonra Sovet dövründə “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” adı altında yarımçıq şəkildə yayınlanmışdı. Yayınlanan kimi də yuxarıda adlarını çəkdiyimiz “qırmızı” tənqidçilər mərhum alimə yenə kəskin hücumlar etmiş, fundamental əsərinin ədəbi-tarixi məzmun və dəyərinə kölgə salmaq istəmişdilər.

Son olaraq, onu da qeyd etməliyik ki, Axundovdan sonrakı ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizdə misilsiz xidmətləri olan, xalqın maarif və mədəniyyəti yolunda qəlbini şam kimi yandıran F.Köçərlinin qələmindən çıxan bütün məqalə və əsərləri diqqətlə araşdırılmalı, öyrənilməli, tez-tez nəşr edilməli, oxuculara çatdırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. F.Köçərli, Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, I c. B.1978
2. A.Səhhət, Seçilmiş əsərləri, B. 2005
3. M.Cəlal, F.Hüseynov, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, B.1982
4. T.Salamoğlu, Ədəbi tənqid tarixinə dair portret-çerklər, B.2011
5. Nəbiyev, F.Köçərli, B.1984
6. K.Talıbzadə, F.Köçərlinin A.Şaiqə məktubları, B.
7. K.Talıbzadə, XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi, B.1966
8. M.C.Paşayev, Azərbaycanda ədəbi məktəblər(1905-1917), B.1946
9. Füzuli, Əsərləri, 5 cildə, I c. B.1958
10. Füzuli, Əsərləri, 5 cildə, II c. B.1958
11. S.Əliyev, Füzulinin poetikası, B.1986

Z.N.Bayramli

Azerbaijani literature and Fizuli's oeuvre in the researches of F. Kocharli

R E S U M E

The literary views of F.Kocharli and his considerations for great Azerbaijani poet M.Fizuli have been analyzed in the present article. Kocharli, unlike M.F.Akhundzadeh, analyzed Fizuli's activity fairly and considered it as the beginning of classical Turkic Azerbaijani literature. For the first time in F.Kocharli's work "History of Azerbaijani literature" have been assessed worthily the history of Azerbaijani literature in general and the lyrical, epic and prosaic works of the ingenious poet Fizuli in particular.

Key words: classical literature, Turkish literature, spiritual love, ghazal.

З.Н.Байрамлы

Азербайджанская литература и творчество Физули в исследованиях Ф.Кочарли

Р Е З Ю М Е

В статье анализируются литературные взгляды Ф.Кочарли, а также его отношение к творчеству великого азербайджанского поэта М.Физули. Кочарли в отличие от М.Ф.Ахундзаде относился к творчеству Физули объективно и считал его творчество началом классической тюркоязычной азербайджанской литературы. В его труде «История азербайджанской литературы» впервые нашла свою достойную оценку история азербайджанской литературы в целом и лирические, эпические и прозаические произведения гениального поэта Физули в частности.

Ключевые слова: классическая литература, тюркская литература, духовная любовь, газель.